

VÂSİT KENTİNİN KURULUŞU VE İLK SAKİNLERİ ÜZERİNE

M. Mahfuz SÖYLEMEZ *

Abstract

Foundation of Vâsıt and its early inhabitants

Vâsıt, a very important city bearing a great mission in the history of Islam, has been founded by Amevid's governor of province of Irak called Yusuf es-Sekâfî in Irak next to recent Kut-Amâra's territory. It has become a center governance since its foundation and therefore it has some characteristics of a typical Islamic city. For instance, there are a masjid (mosque), daru'l imâre (center of governance) and market place at the center of the city. On the other hand, Only soldiers from Syria, Kufa and Basra, and Turks from Buharas were settled there during its foundation period. Also, it has been let Aramians who were from a different religion to be settled there in the last period of Amevids and early period of Abasids. Interestingly, there were not any struggles between these inhabitants from different religious sides in Vâsıt. In contrast, there was a peace-keeping process could be evaluated a civilized relations among them.

Key words: Islamic city, Vasit, Haccac b. Yusuf, Islamic History

Şehir tarihçiliği, mekanı ve mekanda yaşayan insanın sergüzeştini ele alan bir tarihçilik türüdür. Oldukça eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen bu asrın başlarına kadar hak ettiği ilgiyi görememiş, daha çok amatör tarihçilerin çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Yirmibirinci yüzyıla birlikte bu alana ciddi anlamda bir yöneliş olduğu görülmektedir. Söz konusu yönelimin arkasında tarihi küçük ünitelerin oluşturduğu, bütünün aydınlatılması için parçaların keşfi ve birleştirilmesi gerektiğini savunan anlayışın yaygınlaşması ve de postmodernitenin etkisiyle büyük anlatılar ve sosyo-ekonomik açıklamalara dayanan makro tarihin önemini yitirmeye başlaması bulunmaktadır.¹

* Yrd. Doç.Dr. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi

1 İlhan Tekeli, "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul 2000, s. 54

İslam tarihine makro tarih perspektifinden bakılıp hakkında genel değerlendirmeler yapılmış olan tarihi dönemlerin başında Emeviler gelmektedir. Üzerinde çokça konuşulduğu halde hala bütünüyle ortaya konulmaktan uzak olan bu dönemin doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için parçaların ayrı ayrı çalışılması ve daha sonra da bunların bir araya getirilerek bütün hakkında doğru tahliller yapılması gerekmektedir. Özellikle de bu dönemdeki kentler ve orada yaşayanların sahip oldukları birikimin ortaya konması dönemin hakikate en yakın resminin çizimi için büyük bir öneme sahiptir.

İşte bu anlayıştan hareketle, Emevilerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf tarafından askerî bir kent olarak kurulmuş olan ve aynı zamanda o dönemin en önemli kentlerinden biri olan Vâsit şehrini ele almak istiyoruz. Irak'ın idarî merkezi olmak üzere kurulan ve İslâm alemindeki ilk Türk kitlesi de barındıran bu kent, Bağdat'ın 148/765'te inşasıyla gerileme sürecine girmiş, miladî 15. Yüzyılda, kenarında kurulduğu Dicle Irmağının yatağının değişmesi ile birlikte, önemini tamamen yitirmiştir. Nitekim miladî 17. yüzyılda küçük bir kasabaya dönüşmüş, 19. Yüzyılda ise metruk, harabe bir şehir haline gelmiştir. Vâsit kalıntıları bu gün Güney Irak'ta Kut-Amâra'ya 70 km. mesafede bulunmaktadır. Bu kalıntılar, Minâre harabeleri olarak bilinmektedir.²

Temel kaynaklara dayanarak hazırlamaya çalıştığımız bu yazıda önce şehrin kuruluş sebeplerini daha sonra da sırasıyla, kuruluşu, fizikî yapısı, ilk sakinleri ve son olarak da "Vâsit merkezli" oluşmuş olan apokrif rivayetleri değerlendirmek istiyoruz.

1. Vâsit'in Kuruluş Sebepleri

Vâsit, siyasî mülâhazalar ile inşa edilmiş bir askerî şehirdir. Şehrin inşasına sebep olan bir dizi siyasî ve askerî hadise gerçekleşmiştir. Bu hadiseler ele alınmadan şehrin kuruluş sebeplerini izah etmek mümkün olmadığından bunlara kısaca değinmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Şehrin kuruluş sürecini hızlandıran hadiseler Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) tarafından Irak valiliğine atanan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (75-95/694-713)'nin buraya gelişi ile başlamaktadır.³ Irak'ı sıkıyönetime dayalı bir idare anlayışı ile yöneten Haccâc, yö-

2 Bkz. Lawrence I. Conrad, "Wasit", *Dictionary of the Middle Ages*, edit.: Joseph R. Strayer, New York 1989, vol. XII, p. 574; Beşir Yusuf Fransis, "el-Mezâhiru'l-Fenniyye fi Avâsimi'l-İraki'l-İslâmiyyeti'l-Kadime ala Davi'l-İstikşâfâti'l-Hadise", *Sümer*, Bağdat 1948, c. IV, sayı: 1, s. 106; R.Darley-Doran, "Wâsit", *The Encyclopedia of İslâm*, (new edition) Leiden 2001, vol: XI, p. 165

3 Haccâc Irak'a gelir gelmez yaptığı ilk konuşmada katı bir yönetim tercih ettiğini ilan etti. Haccâc'ın bu konuşması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/870), *el-Ahbâru'l-Muveffekiyyât*, tahk.: Samî Mekkî, Bağdat 1972, ss. 96-104; Ebû'l-Ferec İsfahanî (ö.356/966), *el-Eğani*, tahk.: Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995, c. XIV, ss. 237-238; İbn Abdірabbih, *İkdu'l-Ferid*, tahk.: Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun, Kahire 1968, c. IV, s. 119-120; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, c. IV, s. 299; İbnu'l-İbrî, *Tarihu Muhtasar ed-Duvel*, Beyrut 1958, s. 113; Muhammed b. Abdullah eş-Şiblî ed-

rede giderek güçlenmekte olan Emevî muhaliflerini devletin yanına çeke-
medi. Aksine, onların Emevilere karşı daha da bilenmelerine sebep oldu.
Hele haraç gelirlerinde düşüşü gerekçe göstererek çiftçilikle uğraşan
Sevâd yerlilerinin şehirlere yerleşmelerini yasaklaması ve buralara yerleşip
mal mülk edinmiş olan kimi insanları zorla memleketlerine geri gönderme-
si, Irak'ın çoğunluğunu oluşturan mevalî ve zimmîlerin onun karşısında yer
almasına sebep oldu.⁴ Müberred'in de ifade ettiği gibi Haccâc, şehirlerden
çıkardığı bu insanların yerine Arapları yerleştirdi, geldikleri yerlere ödeme
mecburiyetinde bırakılan insanların ellerine köylerinin isimlerini yazdırdı,
izinsiz olarak şehirlere girmelerini yasakladı.⁵ Onun bu sert politikalarından
bıkanların bir kısmı memleketlerini terkederek Hicaz'a sığınmak zorunda
kaldılar.⁶ Bu gayri memnun unsur tarafından, bölgede silahlı gruplar dahi
teşekkül ettirildi. Genelini Haricilerin oluşturduğu bu gruplar, irili ufaklı
onlarca münferit hadise meydana getirmiş⁷ olmalarına rağmen, bir araya
gelmeyi başaramadıklarından dolayı Hicri 81 yılına kadar geçen sürede
Haccâc ve Emevler için ciddi bir tehlike oluşturamadılar. Hicri 81 yılı söz
konusu kitle için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yılın başında Haccâc'ın,
Sicistân valisi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as ile arası açılmış,
neticede Haccâc, Abdurrahman'ı görevden aldı.⁸ Fakat Abdurrahman bunu
kabul etmeyerek kendisine bağlı birliklerle Haccâc'a isyan etti ve⁹ kendisini
bir umut ışığı olarak gören yönetim muhaliflerini etrafında toplamayı baş-
ardı.

İsyanın hızla yayılmakta olduğunu gören Haccâc, Basra'dan aldığı
takviye güçler ile Huzistan'da bulunan Abdurrahman'ın üzerine yürüdü.
Tuster yakınlarında kendi öncü kuvvetleri ile Abdurrahman'ın öncü birlikle-
ri karşı karşıya geldiler. Bu ilk karşılaşmada kuvvetleri büyük bir hezimete

Dimeşkî, *Mehâsinu'l-Vesâil fi Ma'rifeti'l-Evâil*, tahk.: Muhammed Altuncu, Beyrut 1992, s. 203

- 4 Bkz. İbnu'l-Fakîh, *Kitabu'l-Buldân*, tahk.: Yusuf el-Havî, Beyrut 1996, s. 266; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev.: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, c. IV, s. 419. Taberî, Haccâc'ın amillerinin kendisine, Zimmîlerin İslâm dinini benimseyip şehirlere yerleşmeleri sebebiyle harac gelirlerinin düştüğünü yazmaları üzerine, Haccâc'ın şehirlere yerleşmiş olan Zimmîleri çıkarmalarını emrettiğini, Basra'dan bu insanların zorla çıkarıldıklarını, gidecek yerleri olmadığı için bir süre şehrin dışında konaklamak zorunda kaldıklarını ve sürekli "ey Muhammed" diyerek feryat ettiklerini, Basralı kurrânın da onları desteklediklerini ve kendileri ile beraber ağlaştıklarını, Abdurrahman'ın Basra'ya gelmesiyle her iki kitlenin de ona katıldığını söylemektedir. Bkz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut 1987, c. VII, s. 278-279
- 5 Bkz. Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb ve'n-Nahv ve't-Tasrif*, thk Muhammed Ahmed ed-Dalî, Beyrut 1993, c. II, s. 493
- 6 Bkz. Yakubî, *Tarihu Ya'kubî*, Beyrut 1992, c. II, s. 290
- 7 Bunların en ciddisi Haccâc'ı uzun süre uğraştıran Şebîb hadisesidir. Bu hadise ile ilgili geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, ss. 210-212, Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 274 vd.
- 8 Bkz. Halife b. Hayyat, s. 217; Mesudî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Beyrut 1981, s. 287
- 9 Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kum 1363, c. II, s. 33; Mesudî, *Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher*, Kum 1984, c. III, s. 138; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 365

uğrayınca,¹⁰ Haccâc Basra'ya geri dönmek zorunda kaldı ve ez-Zaviye'de karargah kurdu,¹¹ onu takip etmekte olan Abdurrahman ise, hiçbir direnme ile karşılaşmaksızın Irak'ın idarî merkezlerinden biri olan Basra'ya girdi, bölge halkının da desteğini alarak¹² önemli bir askerî güce ulaştı. Suriye'den takviye güçler alan Haccâc ile Abdurrahman'ın kuvvetleri bu bölgede yeniden karşı karşıya geldiler. Günlerce süren savaşta Abdurrahman yenildi ve beraberindekiler ile birlikte Kûfe'ye doğru çekildi.¹³

Muhaliflerin Kûfe'ye yönelmeleri üzerine Basra'yı kuşatan Haccâc, beş gün süren şiddetli çarpışmanın sonucunda şehre hakim olmayı başardı. Ancak Basra halkının desteğini yitirmiş olması buranın icbarî merkez olarak kullanılmasını sakıncalı hale getirmişti.¹⁴ Abdurrahman'ın Basra ve çevresinde elde etmiş olduğu bu başarılar Kûfe'ye ulaşınca Haccâc'a karşı pusuda beklemekte olan muhalifleri İbn Nâciye'nin liderliğinde harekete geçtiler ve şehirde bulunan Haccâc'ın vekili ile Suriye kökenli 4000 kişilik askerî gücü çıkardılar.¹⁵ Böylece Kûfe de hiç direnmeden Abdurrahman'ın tarafına geçmiş oldu.¹⁶ Iraklı mevalî¹⁷ ve Araplardan oluşan Abdurrahman'ın kuvvetleri ile Haccâc'ın kuvvetleri hicri 82 yılında Kûfe yakınlarında bulunan Deyr'u Cemâcim'de karşı karşıya geldiler. Tarihe Deyru Cemâcim savaşı olarak geçen ve günlerce sürmüş olan bu savaş, Haccâc lehine sonuçlandı.¹⁸ Abdurrahman Savaş meydanını tekederek

10 Bkz. Taberî, c. VII, s. 237; Mesudî, *Tenbih*, s. 287; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 367

11 Bkz. Taberî, c. VII, s. 237; İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 419

12 Abdurrahman Basra mescidinde halka yaptığı konuşmada Haccâc ile Abdülmelik'in dini değerlerden uzaklaştıklarını, dine önem vermez hale geldiklerini, bunların görevden uzaklaştırılmasının dinin emrettiği en önemli ödevlerden biri olduğunu söylemiş ve destek istemiştir. Haccâc'ın uygulamalarından bezmiş olan Basralıların hemen hemen tamamı Abdurrahman'ın yanında yer almaya karar vermiş ve onu destekleyeceklerini ilan etmişlerdir. Bkz. Taberî, c. VII, s. 238; İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 419

13 Yardım talebinde bulunmak üzere Kûfelilere de mektup yazmıştır. Dineverî tarafından kaydedilmiş olan bu mektupların metni şöyledir: "Ey insanlar bu zalimi ve yaptıklarını görmüyor musunuz? Sünnetin yok edildiğini, ahkâmın ortadan kaldırıldığını, münkerin i-kame edildiğini, öldürmelerin yaygınlaştırıldığını görmüyor musunuz? Allah için harekete geçiniz. Benimle beraber Haccâc'a isyan ediniz. Susmanız asla caiz değildir." Bkz. Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, tahk.: Abdülmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960, s. 317

14 Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi* çev.: Mehmet Keskin, İstanbul 1995, c. IX, s. 71. Taberî, Haccâc'a karşı Basralıların Abdurrahman b. Abbas b. Rebia b. el-Hâris b. Abdülmuttalib komutasında savaşıklarını söylemektedir. Bkz. Taberî, c. VII, s. 240

15 Bkz. İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 421

16 Bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 278;

17 Abdurrahman'ın askerî harcamalarının büyük bir kısmını, Irak'ın en zengin sınıfını oluşturan mevalî üstlenmiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, *Kitâbu Cumel min Ensâbi'l-Esrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996, c. VII, s. 389; Taberî, c. VII, ss. 277-278; el-Askerî, *Kitâbu'l-Evâil*, Beyrut 1987, ss. 231-232

18 Deyru Cemâcim savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 278; Taberî, c. VII, s. 241 vd.; İbnü'l-Cevzî bu savaşın 100 gün sürdüğünü ve toplam 81 karşılaşmanın meydana geldiğini söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 383

Sicistan'a kaçmak zorunda kaldı, bir süre sonra da burada öldürüldü veya intihar etti.¹⁹

Deyru Cemâcim'den sonra Irak'ın iki idarî merkezinden biri olan Kûfe'ye yerleşen Haccâc, kısa sürede divanlar oluşturarak muhaliflerini tespit ettirdi.²⁰ Hayatta olanları teker teker getirterek, küfrünü ikrar etmeğe zorladı; küfre girdiklerini kabul etmeyenleri kılıçtan geçirdi,²¹ savaşta esir edilenleri öldürdü, mallarına el koyarak taraftarları arasında bölüştürdü.²² Hatta nakledildiğine göre Kûfe ile Basra'yı yıkmayı dahi düşündü.²³ Bütün bunlar halkın tepkisine yol açtı. Halk ona içten içe kin besler oldu.²⁴ Kendisinden nefret edildiğini bildiği için de Kûfe'nin ancak Suriyeli askerler ile elde tutulabileceğine karar veren Haccâc, Abdurrahman hadisesinde onu desteklemek üzere gelmiş olan Suriyelileri, Kûfelilerin evlerine dağıttı.²⁵

Kûfelilerin evlerine yerleştirilen Suriyeliler, içkiler içip ev ahalisine sarkıntılık ediyor, huzursuzluk çıkarıyorlardı. Nitekim bu hadiselerden birinin sonucunda evin sahibi, Suriyeli askerlerden birini öldürmüş, olay Haccâc'a intikal etmişti. Vakayı soruşturan Haccâc, hadisenin doğru olduğunu anlamış ve Suriyeli asker için diyet ödenmesinin gerekmediğine hükmetmekle kalmamış, bu uygulamayı kaldırarak²⁶ şehirde oluşmuş olan infialin önüne geçmeyi de hedeflemiştir. Taberî'nin ifadesine göre; Haccâc, Kûfe'de bir ay ikamet ettikten sonra, Suriyeli askerleri buradan çıkarıp şehrin dışında kurduğu karargâha yerleştirmiştir.²⁷ Yaşanan bu hadiseler Haccâc'ın yeni bir şehir kurma düşüncesinin gelişmesini sağlamıştır.

Şehrin kuruluşunu ele almadan önce, Vâsıt isminin kökeni ile ilgili tartışmalara kısaca değinmek istiyoruz. Kaynaklarımızın önemli bir kısmı anılan şehre bu adın Kûfe ve Basra ile eşit mesafede bulunmasından ötü-

19 Bkz. Dineverî, s. 320; Taberî, c. VII, s. 266; Mesudî, *Murûc*, c. III, s. 141; *Tenbih*, s. 287; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 386

20 Bkz. Veki', *Ahbârü'l-Kudât*, Beyrut, trs. , c. II, s. 408; İbn Kesîr, *Bidâye*, c. IX, s. 84

21 Bkz. Belazurî, *Ensâb*, c. VII, s. 391; Taberî, c. VII, s. 262; İbn Abdîrabbih, c. II, s. 464

22 Mesudî, bu hadiseden haberdar olan Abdulmelik'in Haccâc'a mektup yazarak, öldürülmüş olan esirlerin diyetinin ödenmesini, malları müsadere edilenlerin zararlarının tazmin edilmesini emrettiğini, ancak Haccâc'ın bu emre uymadığını söylemektedir. Bkz. *Murûc*, c. III, s. 141

23 Ömer b. Abulaziz (ö.101/720)'in ifadesine göre, Haccâc bu hadisenin bitiminden hemen sonra Kûfe ve Basra'yı yıkmayı, halkını geldikleri yere geri göndermeyi dahi düşündü. Ancak danışmanlarından Ebû Münebbih'in uyarısını dikkate alarak bu kararından vazgeçti. Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 260

24 İbnu'l-Fakîh ve Yâkût konu ile ilgili şunları söylemektedirler. "*savaşın bitiminde Haccâc, Kûfe'ye yerleşti, fakat burada nefret ile karşılandı. Dolayısıyla güvendiği bir adamına yeni bir şehir kurması için uygun bir yer bulmasını emretti*" Bkz. İbnu'l-Fakîh, 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

25 Haccâc'ın bu uygulaması daha sonra Türkistân illerinde yaygınlık kazanacaktır.

26 Bkz. Taberî, c. VII, s. 281; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 387; İbnu'l-Esîr, c. IV, ss. 444-445

27 Bkz. Taberî, c. VII, s. 281

rü verildiği kanaatindedirler.²⁸ Bunlara göre şehir, söz konusu isim bizatihi Haccâc tarafından verilmiştir. Nitekim Haccâc, burayı kurduktan sonra Halife Abdulmelik b. Mervan'a gönderdiği mektupta Kûfe, Basra ile Cebel arasında yeni bir şehir kurduğunu ve adını Vâsıt koyduğunu ifade etmiştir.²⁹ İbnu'l-Fakih ve Yakut'a göre, Haccâc, gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanmıştır. "Ben yer yüzünün ortasında Kûfe, Basra ile Cebel bölgesine aynı mesafede bulunan bir şehir kurdum ve adını da Vâsıt koydum."³⁰

Yukarıdaki görüşe katılmayan el-Vâsîtî ise, bu şehrin, adını Vâsîtu'l-Kasap isimli ve aynı yerde bulunan kadim bir kentten aldığı kanaatindedir.³¹ Nitekim o, Hz. Osman (ö.35/656)'ın Said b. el-As (ö.59/678-679)'ı Kûfe, Vâsîtu'l-Kasab ve Basra'ya vali olarak atadığını, Said'in Muaviye (ö.60/680) dönemine kadar bu görevde kaldığını, Muaviye, hilâfete geldiği zaman bu üç şehrin valiliği için Abdu'l-A'la b. Abdullah'ı görevlendirdiğini, Abdulmelik b. Mervan'ın ise bu üç kentin valiliğine Haccâc'ı getirdiğini söylemektedir.³² Görüldüğü gibi el-Vâsîtî'nin bu rivayetine göre Vâsîtu'l-Kasab zaten eski bir yerleşim birimidir. Dahası Kûfe ve Basra ile birlikte anılacak kadar da önemli bir şehirdir. Ancak rivayet yakından incelendiğinde bir çok yanlış bir arada barındırdığı görülecektir. Birincisi, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Irak'ın Kûfe bölgesinden fethedilen yerleri Kûfe'den, Basra bölgesinden fethedilen yerleri ise Basra'dan yönetilmekteydi. Dolayısıyla Kûfe ve Basra'nın yönetimleri hiçbir zaman birleştirilmemiştir.³³ İkincisi: Said b. el-As Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanmış ve yine onun tarafından görevden alınıp yerine de Ebû Musa el-Eş'arî getirilmiştir.³⁴ Üçüncüsü: Hz. Osman'dan sonra hilâfete Hz. Ali gelmiş, o da burayı merkez edinmiştir. Said'in Hz. Ali ile beraber Kûfe'yi yönetmesinin mümkün olmadığı gerçeğini düşündüğümüzde rivayetin geçersizliği zaten ortaya çıkmaktadır.

Bu kadar açık bilgilere rağmen el-Vâsîtî'nin neden böyle bir kanaat belirttiğine gelince; Vâsît, Dicle'nin batı yakasında, Sasanîlerin Suristan yani Orta Mezopotamya bölgesindeki önemli idarî merkezlerden biri olan

28 Bkz. Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 415; Makdisî, s. 106; İbnu'l-Fakih, s. 260; el-Bekrî, *Mu'cem ma İsta'cem min Esmâ'îl-Bilâd ve'l-Mevâdî*, tahk.: Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983, cc. III/IV, s. 1363; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 400, el-Yafu'î, *Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yakzân*, Kahire 1993, c. I, s. 194; Himyerî, *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mî'târ fi Haberî'l-Aktâr*, tahk.: İhsân Abbâs, Beyrut 1980, s. 599 Yakubî'ye göre Vâsît, Kûfe, Basra ve Ahvaz'a elli fersah mesafede olduğu gibi 148 yılında kurulmuş olan Bağdat'a da aynı mesafede idi. Bkz. Yakubî, *Buldân*, s. 101

29 Himyerî, s. 599

30 İbnu'l-Fakih, ss. 260, 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401. Aynı bilgiler Belazurî'de de bulunmaktadır. Bkz. Belazurî, *Futûh*, ss. 415-416

31 Bkz. el-Vâsîtî, s. 38; Himyerî, s. 599

32 Bkz. el-Vâsîtî, ss. 35-36

33 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 177

34 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kubrâ*, Beyrut, 1957, c. V, s. 34; Halife, *Tarih*, s. 168. Mes'ûdî, *Murûc*, c. II, s. 345

kadim Kesker kentinin tam karşısında kurulmuştu.³⁵ Doğudaki Kesker ile Batıdaki Vâsıt'ı birbirinden sadece Dicle nehri ayırmaktaydı. Haccâc, Vâsıt'ı kurduktan bir süre sonra bu iki şehri birbirine bağlayan bir köprü inşa etti. Böylece Kesker ile Vâsıt kısa bir süre sonra tek bir şehir haline geldiler. Nitekim hicri dördüncü asır coğrafyacılarından Makdisî burayı bir tek şehir saymakta ve şöyle demektedir: "Vâsıt büyük bir yerleşim yeridir. İki cami-si bulunmaktadır. Dicle'nin her iki tarafını da kapsamaktadır. Şehrin iki yakası arasında ise köprü mevcuttur."³⁶ İbn Havkal ve Himyerî de Vâsıt'ın Kesker ile tek şehir haline geldiğini, şehrin hem doğu ve hem de batı yakasında cuma namazının kılındığı camilere sahip olduğunu ifade etmişlerdir.³⁷ Bu iki şehrin birleşmesinden bir süre sonra Kesker ismi unutulmuş Dicle'nin doğu yakasındaki şehir de, batı yakası ile birlikte "Vâsıt" olarak anılmıştır. Vâsıt kentinin inşa edilmiş olduğu bu dönemde, İslâm âleminde muhtelif yerlerinde bu isme sahip başka yerleşim birimleri de bulunmaktaydı.³⁸ Dolayısıyla Haccâc tarafından kurulmuş olan bu şehri söz konusu yerleşim birimlerinden ayırmak icap ediyordu. Bunun için de buraya Irak'ın Vâsıt'ı veya Haccâc'ın Vâsıt'ı denmesinin yanı sıra kurulduğu yerden ötürü Vâsıtü'l-Kasab dendiği de bilinmektedir.³⁹ Dolayısıyla el-Vâsıtî'nin belirttiği kadim kent Kesker şehrinde başka bir yer değildir. Bu kent de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Vâsıt'ın kurulduğu yerde olmayıp Dicle nehrinin öte tarafında bulunmaktaydı. el-Vâsıtî, yaklaşık olarak bir asır sonraya ait olan bu kullanımı daha erken bir döneme yerleştirmiştir.

2. Kentin Kurulduğu Yer ve Kuruluş Tarihi

Yukarıda kısaca zikrettiğimiz siyasî hadiselerden sonra Haccâc, yeni bir şehir kurmaya karar verince, şehrin kurulacağı yeri tespit etmek üzere görevliler tayin etti. Bunlara, inşa edilecek olan şehrin nehir kenarında olmasına,⁴⁰ hatta Kûfe ve Basra'nın ortasında bulunmasına dikkat etmelerini özellikle belirtti.⁴¹ İbnu'l-Fakih ve Yâkût geniş bir coğrafya taranarak

35 Yakubî, *Buldân*, s. 101; Selman el-Muaddidî, "Hitatu Medineti Vâsıt fi Asri'l-Abbâsî", *Sümer*, c. XXXIV, sayı: 1-2, Bağdat 1978, s. 181; Beşir Yusuf Fransis, s. 106

36 Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, tahk.: Muhammed Mahzûm, Beyrut 1987, s. 106

37 Bkz. İbn Havkal (ö.367/977), *Suretu'l-Arz*, Beyrut trs. , s. 214; Himyerî, s. 599

38 Irakta kurulan bu şehir dışında birkaç Vâsıt daha vardır. Batnu Merr ve Vâdiu'n-Nahle bir yerleşim birimi, Belh'e bağlı bir köy, Habur'da Karkisya'nın yakınlarında bulunan bir köy, Bağdat'a üç fersah mesafede bulunan Duceyl'de bir başka köy, Hişam b. Abdulmelik tarafından kurulmuş olan Vâsıtü'l-Rekka, Hille'nin yakınında Muteyrebâz'a bağlı bir köy, Musul'a bağlı bir köy, Mekke'de bir bölge, Endülüs'te Kabra'ya bağlı bir yerleşim birimi, Necid'de bir bölge, Yemen'de Zebîd sahillerinde bulunan bir başka yerleşim yeri de bu isimle anılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Yâkût, *Buldân*, Vâsıt maddesi

39 Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 415; Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 400; Himyerî, s. 599

40 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

41 Bkz. el-Vâsıtî, *Tarihu Vâsıt*, tahk.: Korkis Avvâd, Beyrut 1986, s. 38

Vâsît'in kurulacağı yere karar verildiğini belirtiyorlarsa da,⁴² şehrin inşası için Kûfe ile Basra'nın -o dönemdeki- idarî sınırının seçilmiş olması, tayin edilen görevlilerin Haccâc'ın emirlerine sıkı sıkıya uyduklarını ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Kûfe Sevâdı denilen ve buradan yönetilen bölge Vâsît'in kurulduğu yerden başlayıp Musul'un Cuha bölgesine kadar uzanırken, güneyinden körfez sahiline kadar uzanan bölge ise Basra'dan yönetilmekte idi.⁴³ Ayrıca Vâsît'in kurulacağı bu bölge, nehir taşımacılığının en rahat yapılabileceği bir noktada olmasının yanında,⁴⁴ ticaret güzergahı üzerinde de yer alacağı için stratejik bir öneme de sahipti. Keza Huzistan, Cebel ve Horasan'ı, Irak'ın eş idarî merkezleri olan Kûfe ve Basra'ya bağlayan yolların geçtiği kavşakta da bulunuyordu.⁴⁵

Vâsît'in isminde olduğu gibi kuruluş tarihi hakkında da ihtilâflar bulunmaktadır. Bahşel el-Vâsîtî dışındaki kaynaklar şehrin hicri 82 veya 83 yılında kurulduğunu söylerken,⁴⁶ muahhar kaynaklardan Kazvinî ise 84 yılında kurulduğunu iddia etmektedir.⁴⁷ Bu farklılığın sebebi şehrin 82 yılının son aylarında planlanmış olması ve 83 yılının ilk aylarında ise inşaaata başlanmasıdır. Dolayısıyla kimi kaynaklar "82 yılında kuruldu" derken, diğerleri ise 83 yılında kurulduğunu söylemektedirler. Kazvinî de bu iddiasında yalnız kalmaktadır. İddiasında yalnız kalanlardan bir başkası ise el-Vâsîtî'dir. el-Vâsîtî, Haccâc'ın şehrin inşasına 75 yılında başladığını ve 78 yılında bitirdiğini ileri sürmektedir.⁴⁸ Ancak onun bu görüşü, yukarıda da belirttiğimiz gibi- hiçbir kaynak tarafından desteklenmemiştir. Dahası, erken dönem İslâm kaynaklarının tamamına yakınında önemli bir yer tutmuş olan, yukarıda da özet bir şekilde sunduğumuz, Abdurrahman hadisesi ile ilgili verilen bilgilerin hiçbirinde Vâsît'tan bahsedilmiyor olması, bu hadisenin cereyan ettiği hicri 80-82 yıllarında adı geçen şehrin var olmadığını katıyetle ortaya koymaktadır.

42 İbnu'l-Fakîh ile Yâkût, Asmaî'ye dayandırdıkları bir haberde şöyle demektedirler. "Haccâc bir şehir kurmak istediğinde, yer seçmeleri amacıyla yetkililer gönderdi. Bunlar Aynu't-Temr ile körfez arasını baştanbaşa dolaştıktan sonra, Haccâc'a döndüler ve kendisine 'Havasının hafifliğinden ve çölün girişinde olmasından dolayı senin seçtiğin bu bölgeden daha iyi bir yer bulamadık' dediler." Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

43 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, s. 177

44 Bkz. Yakubî, Vâsît ile Basra, Bağdat ve Musul arasında gemilerin gidip geldiklerini söylemektedir. Bkz. Yakubî, s. 38

45 Haccâc şehir yeri olarak ilkin yine Kesker şehrine oldukça yakın olan es-Sin bölgesini seçmiş, çevrede bir takım çalışmalar dahi başlatmış, kanallar kazdırmıştı. Ancak çevreyi incelemek üzere gönderdiği uzmanların Vâsît'in kurulduğu yeri tavsiye etmeleri üzerine, buradan vazgeçmiştir. Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 416; İbnu'l-Fakîh, s. 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

46 Yakubî, şehrin h 82, Taberî, İbn Fakîh, İbnu'l-Esîr, İbnu'l-Kesîr, İbnu'l-İbrî, İbn Verdî, ve Yâkût ise 83 yılında kurulduğu kanaatindedirler. Bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 279; İbnu'l-Fakîh, s. 264; İbn İberî, s. 113; İbnu'l-Verdî, c. I, s. 240; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

47 Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut trs. , s. 478

48 Bkz. el-Vâsîtî, s. 38

Şehrin bitirildiği tarih ise 86 yılı olarak kaydedilmektedir.⁴⁹ Kanaa-timize göre bu tarih, şehrin bitirildiği zamandan ziyade yerleşilmeye başlanma tarihini ifade etmektedir. Nitekim inşaata harcanan para ile ilgili bilgi veren kaynaklar Irak'ın 5 yıllık gelirinin buraya harcandığını söylemektedirler. Bu da şehir inşaatının 5 yıl sürmüş olduğunu göstermektedir. Bu bilgilerden, Vâsıt'ın, 86 yılında iskâna açılmış olmasına rağmen, inşaatın daha sonra da devam ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

3. Şehrin Kuruluşu

Şehir yeri tespit edildikten sonra, kurulacağı alan Dâverdân adındaki dihkandan 10.000 dirheme satın alındı.⁵⁰ Büyük bir kısmı bataklık ve sazlık olan bölgenin yerleşime müsait hale getirilmesi için büyük gayretler sarfedildi. Önce çevrede geniş kanallar açılmak suretiyle bataklıklar kuru-tuldu, arkasından çevre düzenlemesi yapılarak yeşillendirildi. Dicle'den açılan kanallar ile içme ve sulama suyu tedarik edildi.⁵¹

Şehrin mimarlığını, kimliğini tam olarak tespit edemediğimiz, Zubiâ adında birinin yaptığı söylenmektedir.⁵² Aynı belirsizlik inşaatta çalıştırıldığı ifade edilen işçiler için de geçerlidir. Nitekim kaynaklarımızda bu işçilerin nereli oldukları ve nereden getirildikleri ile ilgili bilgilere rastlanmamaktadır. Sadece Belâzurî'de bunlar ile ilgili bir bilgi bulunmaktadır. Onun verdiği bilgi de "kaçmamaları için birbirlerine zincirlerle bağlandıkları"ndan ibarettir.⁵³ Fırat'ın kenarına kurulmuş olan Kûfe ile Dicle'nin kenarına kurulmuş olan Vâsıt'ın merkezî unsurlarındaki benzerlik bir yana, bu unsurların bulunduğu yerlerin dahi aynı olması gerek mimarın gerekse inşaatta görev almış olanların önemli bir kısmının Kûfeli olma ihtimalini akla getirmektedir.⁵⁴ Haccâc'ın şehir yerini tespit etmek için Kûfe'den görevliler göndermiş olması da bu ihtimali kuvvetli bir hale getirmektedir.

Tipik bir İslâm kenti olarak tasarlanmış olan Vâsıt'ın merkezinde cami, hükümet konağı, pazar ve meydan yer alıyordu. Diğer İslâm kentlerinde olduğu gibi yolların tamamı bu merkeze açılmaktaydı. Şehir, merkezî unsurlardan başlanarak inşa edilmiştir. Önce cami ve hükümet sarayı olan Kubbetu'l-Hadra ile şehri kuşatan surlar ve surları kuşatan hendekler yapılmıştır.

Şehrin inşasında kullanılan malzemenin önemli bir kısmı o çevreden elde edilmiş olmasına rağmen, ahşap malzeme, özellikle de saray ve büyük caminin kapıları Sevâd'ın Zendeverd, Derkara, Daru Vesât, Deyru

49 Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 264; Beşir Yusuf Fransis, s. 106

50 Bkz. el-Vâsıtî, s. 38

51 Yâkût burada en-Nil ve ez-Zab adında iki kanalın kazıldığını söylemektedir. Bkz. Yâkût, *Buldân*, s. 401

52 Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 269

53 Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 416

54 Kûfe'de pazarlar Fırat nehri ile Cuma Camii'nin arasında, bir başka ifade ile merkezi unsurların doğusunda iken bu unsurlar Vâsıt'da da aynı yerde konumlandırılmıştır.

Masircesân ve Şerâbit gibi şehirlerinden getirilmiştir. Rızası alınmadan, zorla ellerinden alınan bu malzemeden dolayı, halkın tepki gösterdiği ve canları ile mallarına eman verilmiş olduğu halde yapılan bu hukuksuz uygulamayı şikayet ettikleri, ancak Haccâc'ın bu tepkiyi ve şikayeti hiç ciddiye almadığı kaydedilmektedir.⁵⁵

4. Fiziki Yapısı

a. Mescit:

Vâsıt'ın fizikî yapısına gelince; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehir, merkeze mescit alınarak inşa edilmiştir. Başka bir ifade ile şehri oluşturan unsurlar mescit esas alınarak konumlandırılmıştır. Dolayısıyla şehir merkezinin kuşkusuz en önemli unsurunu mescit oluşturmuştur. Kaynaklarımızda zaman zaman Mescidu Haccâc olarak da isimlendirilen bu mabed⁵⁶ ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahibiz. Oldukça geniş olarak inşa edilmiş olan mescit, 200x200 zira' idi.⁵⁷ Mescidin içinde büyükçe bir de maksure mevcuttu. İbnu'l-Fakih, el-Vedâh b. Ata'dan aktararak bu maksurenin içerisinde 40 kişinin rahatlıkla gizlenebildiğini söylemektedir.⁵⁸ İslâm döneminin erken mimari örneklerinden biri olan bu mescidin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Irak Arkeoloji Müdürlüğü (Müdüriyyetu'l-Âsâri'l-Ammeti'l-İrakiyye) tarafından burada yapılan kazılarda temelleri ortaya çıkarılmıştır. Buna göre mescit kare biçimindeydi, güney ve kuzey uzunluğu 104 metre 30 cm., batı ve doğu uzunluğu ise 103 metre 30 cm. idi, yapı malzemesi olarak tuğla ve sarı kils kullanılmıştı.⁵⁹ Duvarların kalınlığı 2.5 metre idi. Âdil Necm, burası ile Kûfe ve Basra mescitleri arasında bir benzerlik kurmaktadır. Hatta kullanılan malzemenin dahi aynı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰ Bu durum, Vâsıt Kûfe örnek alınarak inşa edilmiş olduğu şeklindeki yukarıdaki kanaatimizi destekler mahiyettedir.

b. Dâru'l-İmâre

Vâsıt'ın ikinci merkezi unsuru Dâru'l-İmâre'dir. Dâru'l-İmâre ile mescid birlikteliği hemen hemen her İslâm şehrinde görülmektedir.⁶¹ Bu bütünlüğün arkasında İslâm kültüründeki din ve dünya birlikteliğini simgeleyen sembolik anlam yatmaktadır.

55 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 416; İbnu'l-Fakih, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

56 Himyerî, s. 599

57 Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

58 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 262

59 Bkz. Muaddîdî, ss. 182-183. Âdil Necm ise rakamlardaki küsuratı tümleyerek caminin ebatlarının 104x104 metre olduğunu söylemektedir. Bkz. Âdil Necm "el-Muduni'l-İslâmiyye fi Karni'l-Evveli'l-Hicri", *Âdâbu'r-Rafidîn*, Musul 1981, c. XIII, s. 600

60 Bkz. Âdil Necm, s. 600

61 Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 110

Sahip olduğu yeşil kubbeden dolayı kimi kaynaklarımızda Kubbetu'l-Hadra olarak da isimlendirilmekte olan Vâsıt'ın Dâru'l-İmâre'si, Muaviye'nin Şam'daki sarayı örnek alınarak inşa edilmiştir. Bu durum az da olsa Suriye mimarî anlayışının da Vâsıt'ı etkilediğini göstermektedir. 400x400 zira', yani yaklaşık olarak 200 metre kare genişliğinde olan bu bina, dönemin en büyük yapılarından biri olarak kaydedilmektedir.⁶² Nitekim Dâru'l-İmâre neredeyse mescidin iki katı büyüklüğündedir. İslâm mimarî tarihinde önemli bir kırılma olan bu durum, Emevîlerin din anlayışındaki farklılığı göstermekte ve simgesel olarak bu hanedanın dünyayı dine önceliğini de gözler önüne sermektedir. Zira Ka'be ile ilgili fikhî tartışmaların tamamında görüldüğü gibi, İslâm aleminde Emevîlere gelinceye kadar sivil yapıların mabedlerden daha yüksek ve daha ihtişamlı yapılmamasına özen gösterilmiştir. Hatta bunu günah olarak telakki edenler de bulunmaktaydı. Söz konusu gelenek ilk defa Haccâc tarafından kurulan bu bina ile yıkılmıştır. Tarihi süreçte sarayların mescitlerden daha büyük ve ihtişamlı yapılması Abbasîler döneminde kurulmuş olan Bağdat ve Samarra da doruk noktasına ulaşmıştır.⁶³

Bağdat'ın kuruluşu esnasında Mansur'un sarayına da örneklik etmiş olan bu muhteşem yapıdan günümüze bazı bölümler ulaşmıştır. 1936 yılından itibaren Irak Arkeoloji Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarda temellerinin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Bu temeller Dâru'l-İmâre'nin bütününü aydınlatmaya imkân vermese de büyüklüğünü tespit etme imkânı sağlamaktadır. Buna göre saray 203x203 metre idi.⁶⁴ Binaya adını veren kubbenin yapıdaki yerinin tercih edilen görüşe göre binanın tam ortasında idi.⁶⁵

c. Meydan

Şehir merkezinin üçüncü temel unsuru ise meydandır. Yakut'un verdiği bilgilerden anladığımız göre Vâsıt meydanı, sarayı kuşatır bir şekilde düşünülmüştür. Meydanın Dâru'l-İmâre'yi kuşatır bir şekilde düşünülmüş olması bu şehri daha önce kurulmuş olan İslâm kentlerinden ayıran bir başka özelliğidir.⁶⁶ Nitekim Kûfe, Basra ve Fustat'ta Dâru'l-İmârelerin meydana açılan tek ana giriş kapısı bulunmakta idi. Vâsıt'ta ise saraya, her biri ayrı bir alana açılan dört giriş kapısı düşünülmüştür. Bu da meydanın mescit ve Dâru'l-İmâre'yi kuşatmasına sebep olmuştur. Yakut, meydanın genişliğini de vermektedir. Onun aktardığı bilgilere göre meydanın, demirciler çarşısına uzanan kısmı 300x300 zira', kasaplar çarşısına uzanan kısmı

62 Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

63 Bkz. Âdil Necm, s. 599

64 Beşir Yusuf Fransis, s. 107; Âdil Necm, s. 600

65 Muaddîdî, s. 185

66 Kûfe örneği için bkz. M. Mahfuz Söylemez, ss. 53-55

300x330 zira',⁶⁷ atların eğitilmekte olan bölgeye uzanan kısmı 200x200 zira',⁶⁸ ipekçiler ile Havuza kadar uzanan bölümü ise 300x300 zira' idi.⁶⁹

d. Pazar/Çarşı

Vâsıt kurulurken pazar yeri de merkezî unsurun olmazsa olmazı olan mescit, saray ve meydanın bir parçası olarak düşünülmüş, bu temel unsurların doğusuna yani şehrin Kesker tarafına yerleştirilmişti.⁷⁰ Bu pazar ile ilgili en geniş bilgiler el-Vâsîtî tarafından aktarılmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre gıda satıcıları, bezzâzlar ve attârlar çarşısı, pazarın sağ tarafında, depocuların olduğu bölgeye kadar uzanıyordu. Bakkallar, sakatatçılar, meyve satıcıları çarşının güney tarafında, depocular sokağına kadar olan bölgeye yerleşmişlerdi. Depocular çarşısında ise esnafın mallarının korunmakta olduğu dükkanların yanı sıra gündelikçi olarak çalışmakta olan işçilerin buldukları yerler ile zanaat erbabı olan esnaf da yerleşmişti. Bunların çalıştıkları işyerleri Dicle nehrine kadar uzanmaktaydı.⁷¹ Daha önce kurulmuş olan kentlerde olduğu gibi burada da her meslek erbabına ayrı ayrı yerler tahsis edilmiş, bunların birbirlerine karışmalarına müsaade edilmemiştir. Rivayetlere göre; Haccâc bu konu üzerinde titizlikle durmaktaydı. Bunun tek istisnası ise sarraflardır. Sarrafların hepsi bir yerde toplanmamıştı. Haccâc'ın emri gereğince her çarşıda bir sarraf bulunmaktaydı.⁷² Dönemin sarraflarının aynı zamanda senet tahsili yaptıkları yani günümüzdeki bankalara benzer bir işlev yüklenmiş oldukları dikkate alındığında bunun sebebi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

e. Cadde ve Sokaklar

Vâsît'in cadde ve sokakları hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu konu ile ilgili sadece el-Vâsîtî'de bazı bilgiler yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Haccâc, sarayını inşa edince buraya dört de kapı yaptırmış, bu kapıların açıldığı ana caddeler inşa etmiştir. Yapılmış olan bu caddelerin genişliği seksen zira' yani yaklaşık kırk metre idi.⁷³ Bu caddelere daha küçük cadde, sokak veya yollar açılmak suretiyle, dörde bölünmüş olan daire tamamlanıyordu. Kendisinden yarım asır önce inşa edilmiş olan Kûfe'nin ana caddelerinin geceleri aydınlatılmış olması,⁷⁴ Vâsît caddelerinin de aydınlatılmış olabileceğini düşündürmektedir.

67 Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

68 Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

69 İbnu'l-Fakîh, s. 265

70 Bkz. Makdisî, s. 106

71 el-Vâsîtî, s. 39. Ayrıca bkz. Âdil Necm, s. 598

72 el-Vâsîtî, s. 39. İbnu'l-Fakîh'de de, eksik olmakla beraber, benzer bilgiler bulunmaktadır. Bkz. s. 265

73 el-Vâsîtî, s. 39

74 Massignon, *Hitatu'l-Kûfe ve Şerhu Haritâtuhâ*, Arapça'ya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk.: Kamil Süleyman el-Cebburî, Necef, 1979, s. 66

Vâsıt'ın caddelerinden tespit edilebilenler şunlardır: Sikketu'l-Arab, Sikketu Muhammed b. Halid, Sikketu Berîd, Sikketu Ehli Buhara, Derbu'l-Havd, Derbu'l-Harbiyye, Derbu'l-Hatîb, Derbu'd-Divân, Derbu's-Şa'ranî, Derbu's-Sâğē, Derbu Hazzazîn. Bu caddeler içerisinde en büyüğü Derbu Hazzazîn olup cami ve Daru'l-Îmâreden başlayıp büyük çarşının güney batısına uzanır, sonra pazarın güney doğusuna dönerdi, oradan da Dicle nehrine kadar uzanırdı.⁷⁵ Bu caddelerden bir başkası olan Duşâb sokağı ise muhtemelen pazara yakın bir yerde bulunuyordu.⁷⁶

Caddelerden bazıları oraya yerleşenlerin isimleri, kimisi ise şahıs isimleri ile anılmıştır. Buhara kökenli Türklerin adıyla anılan bir caddenin olması bu kitlenin toplu olarak adı anılan cadde çevresinde oturduklarını göstermektedir.

f. İskele

Vâsıt kentinin hem Haccâc tarafından inşa edilmiş olan batı kısmında hem de sonradan burayla bütünleşmiş olan Kesker'de gemilerin yanaş-tıkları iki iskele bulunmaktaydı.⁷⁷ Daha sonraları burada bir de tersanenin kurulduğu bilinmektedir. Dicle nehrinde kullanılmak üzere bu tersanede inşa edilmiş olan gemiler büyük bir üne sahipti. Bu gün hâlâ Irak'ta bu tür gemilere Vâsitiyye deniliyor olması bunun en büyük delili olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸

g. Kilise ve Havralar

Şehrin kuruluşu esnasında buraya Yahudi ve Hristiyanların yerleşmesine izin verilmediği için ilk zamanlarda şehirde havra ve kilise de bulunmamaktaydı. Kaynaklarımızda varlığına işaret edilen havra ve kiliseleri değerlendiren Muaddîdî, gayr-i müslimlere ait bulunan mabetlerin Abbasîler döneminde inşa edilmiş olduğu sonucuna varmaktadır.⁷⁹ Zamanla Vâsıt'a önemli bir Yahudî ve Hristiyan kitlenin yerleştiği de bilinmektedir. Nitekim Endülüslü ünlü Seyyah Bünyamin Tuleytulî'nin buraya 566/1170 yılında yaptığı seyahat esnasında şehirde 10.000 civarında Yahudi nüfus barınmaktaydı. Cemaatin başında da R.Nidân adında bir Yahudî bulunuyordu.⁸⁰ Hristiyan nüfusun ise bunun birkaç katı olduğu tahmin edilmektedir.

75 Muaddîdî, s. 186

76 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, tahk.: Ahmed Zeki el-Adevî, Kahire 1930, c. III, s. 250

77 Bkz. Makdisî, s. 106

78 Bkz. M. Stcek, "Vâsıt", *İA*, İstanbul 1993, c. XIII, s. 222

79 Muaddîdî, s. 183

80 Bkz. Benjamin of Tudele, *Rihletu Bünyamin*, İbranice'den Arapça'ya tcr. Azra Haddad, Bağdat 1346/1945, s. 149

h. Mezarlık

Vâsıt'ı Hz. Ömer (ö.23/644) döneminde inşa edilen diğer garnizon kentlerden ayıran bir başka özelliği de mezarlığıdır. Diğer askerî kentlerde, özellikle Kûfe'de, her mahalle müstakil bir şehir olarak düşünülmüş ve mahallelerin merkezine adına cibâne denilen ve aynı zamanda meydan olarak da kullanılıp önemli günlerde toplanılan mezarlıklar yapılmıştı.⁸¹ Bu durum toplumsal ayrışmayı daha da keskin hale getiriyordu. Vâsıt'ta ise tek bir mezarlık bulunmaktaydı.⁸² Hangi kabile veya boya mensup olursa olsun herkes cenazesini aynı mezarlığa gömmek durumunda idi. Şehirde tek mezarlığın varlığı etnisiteler arasındaki kaynaşmanın önemli bir göstergesidir.

I. Köprü

Dicle nehrinin Vâsıt ile Kesker'i ikiye böldüğünü yukarıda söylemiş-tik.⁸³ Bu iki kent arasında ilk köprü bizzat Haccâc tarafından inşa edilmiştir.⁸⁴ Bu ilk köprünün asma köprü şeklinde olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁵ Muaddî'nin tespitine göre söz konusu asma köprünün uzunluğu 680 zira' yani 340 metre civarında idi.⁸⁶ Vâsıt'ta yapılan kazılardan anlaşıldığına göre daha sonraki dönemde taştan bir köprü de inşa edilmiştir.⁸⁷ Ancak bu köprünün mimarî özellikleri hakkında maalesef yeterli bilgiye sahip değiliz.

j. Hapishane

İlk kurulduğunda Vâsıt'ın ed-Dimas adında bir tek hapishanesi bulunmaktaydı. Dönemin en ünlü ve de en büyük hapishanelerinden biri olarak zikredilmekte olan bu binadan⁸⁸ Haccâc'ın ölümünden sonra 33.000 kişinin salıverildiği, hemen hemen her kaynakta yer almaktadır.⁸⁹ Bu rakamı abartılı bulsak da hapishanenin büyüklüğü hakkında bir fikir verdiğini söyleyebiliriz. Siyasî mahpusların yerleştirildiği bir eyalet hapishanesi şeklinde olduğu anlaşılan ed-Dimâs'ın,⁹⁰ büyüklüğü kadar korunaklı olduğundan da bahsedilmektedir.⁹¹

81 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, s. 70

82 el-Vâsıtî, s. 39

83 Bkz. Kazvinî, s. 478

84 el-Vâsıtî, s. 39

85 Bkz. Yakubî, *Buldân*, s. 101; İbn Havkal, s. 214; Himyerî, s. 599

86 Muaddî, s. 189

87 Bkz. Beşir Yusuf Fransis, s. 107

88 Bkz. İbn Kuteybe, *el-Mearif*, tahk.: Servet Ukkâş, Mısır 1992, s. 339

89 Bkz. Kazvinî, s. 100. Kalkaşandî ise burada 50.000 kişinin bulunduğunu söylemektedir. [Bkz. Kalkaşandî, *Measiru'l-Înâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, tahk.: Abdussetar Ahmed Ferâc, Beyrut trs., s. 137]. İbnü'l-İbrî ise bunların 80.000 kişi olduklarını söylemektedir. Bkz. İbnü'l-İbrî, s. 113

90 Sind bölgesinde yakalanan Muhammed b. Kasım dahi buraya getirilip hapsedilmişti. Kasım'ın hapsedilirken aşağıdaki şiiri söylediği rivayet edilmektedir. *Ben Vâsıt'ta demirlerin*

Hapishanenin şehrin neresinde olduğu ile ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz.⁹² Temel kaynaklarımızda bu hususta bir bilgi olmadığı gibi, kazılarda da konuyu aydınlatacak bir veriye ulaşılamamıştır. Sadece İbnu'l-Cevzî'nin buraya hapsedilmiş olan İbrahim b. Yezid b. Şerik et-Teymî hakkında bilgi verirken, hapishanenin yerin altına inşa edilmiş olduğunu söylemesi,⁹³ Hacac'ın sarayının altında olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ancak bunu destekleyecek bilgilere ulaşılamamıştır.

Haccâc öncesinde başta Kûfe olmak üzere Irak hapishanelerinde tutuklu bulunan mahpusların yatakları, yiyecekleri devlet tarafından tedarik edildiği gibi, biri yazlık, diğeri ise kışlık olmak üzere yılda iki elbise verilmekte ve gayet iyi bakılmaktaydılar.⁹⁴ Ancak Haccâc döneminde ed-Dimâs'taki rejim muhalifi mahpusların insanlık dışı muamelelere tabi tutuldukları, içine toprak karıştırılmış arpa unu ile beslenmek zorunda bırakıldıkları, bunun sonucunda da bir çok mahpusun hayatını yitirdiği kaydedilmektedir.⁹⁵

k. Vâsıt'ın Mahalleleri

İlk kurulan askerî kentler ve aynı zamanda da Irak'ın eş başkentleri olan Kûfe ve Basra'da halk kabileler şeklinde yerleşmiş, dolayısıyla mahalleler de bu kabilelerin adlarıyla anılmıştır. Ancak Muaddîdî tarafından tespit edilen Vâsıt mahallelerin büyük bir kısmının kabile ismi taşıyor olması Haccâc'ın kabile sistemini esas alan bir iskân politikası gütmemiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Vâsıt'ın tespit edilebilen mahalleleri şunlardır: Mahalletu Babu'z-Zâb, Mahalletu Tahanîn, Mahalletu Berculaniye, Mahalletu Karafisiyîn, Mahalletu Varrakîn, Mahalletu Rezzâzîn, Mahalletu Benî Dalân, Mahalletu Enbariyîn, Mahalletu Zeydiyye, Mahalletu Zübeydiyye, Mahalletu Şarkıyye, Mahalletu Kasru Resâs, Mahalletu'l-Hadire ve Hristiyanların ikamet etmekte oldukları Mahalletu Burcuniyye.⁹⁶ Mahalle isimleri tahlil edildiğinde, ilk dönem İslâm kentlerinin aksine, kabile isimlerinden daha çok meslek isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Hristiyanların Burcuniyye mahallesinde toplanmış olmaları, Abbasîler döneminde, kabilelere göre olmasa bile dinî mensubiyetlere göre bir yerleşimin var olduğunu göstermesi açısından önem arz ettiği gibi, kuruluş döneminde olmasa bile daha sonraki dönemlerde şehre

tutsağı, Zincirlere bağlı olsam da, Nice atlıyı titretmiş, Nicesini de öldürmüşüm. Bkz İbnu'l-Esîr, c. IV, s. 530

91 Dineverî, s. 348

92 Muaddîdî, s. 189

93 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Sifatu's-safve*, tahk.: Mahmud Fâhûrî, Beyrut 1979, c. III, s. 92

94 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, çev.: Ali Özek, İstanbul 1973, s. 239

95 Bkz. Belazurî, *Ensâb*, c. VII, s. 384

96 Bkz. Muaddîdî, s. 186

önemli sayıda Hristiyanın yerleştiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

I. Sur

Irak'ın eş idarî merkezleri olan Kûfe ve Basra'nın herhangi bir sura sahip olmadıkları, dış saldırılara açık oldukları yukarıda ifade edilmişti. Bu durum Haccâc'ı yeni idarî merkezini kurarken daha titiz davranmaya itmiştir. Nitekim Vâsıt, iç içe iki sura sahip olarak inşa edilmiş⁹⁷ ve bu özelliği ile iç içe üç suru bulunan Bağdat'a örnek olmuştur. Yakubî'nin de belirttiği gibi aşılması neredeyse imkânsız olan bu surlar,⁹⁸ Kahtaba'ya yenilen Emevîlerin son Irak valilerinden Yezid b. Ömer b. Hubeyre el-Fezarî'nin 20.000 kişilik bir kuvvetten oluşan Abbasî birliklerine uzun süre direnemesine imkân tanımıştır.⁹⁹ İki sur ile de yetinmeyen Haccâc, bu surların etrafına üç yılda tamamlanabilen bir de hendek kazdırmıştır.¹⁰⁰ Zehebî'nin son Emevî valisi İbn Hubeyre'nin şehrin etrafına bir hendek kazdığını söylemesi,¹⁰¹ Emevîlerin son döneminde söz konusu surunun etrafındaki hendeğin tahrip olduğunu göstermektedir.

Surun tam olarak kaç kapısının var olduğu, bu kapıların nerede buldukları, kapılar arasındaki mesafenin ne kadar olduğunu tespit edememekle birlikte Babu'l-Midmâr, Babu'z-Zâb, Babu'l-Kayrec, Babu Hallalîn, Babu'l-Fil¹⁰² ve Babu'l-Basra¹⁰³ adını taşımakta olan kapıların isimlerini biliyoruz. Şehir kapılarının mimarî özelliklerine gelince; İbnu'l-Fakîh bunların dukara denilen eski Fars yapımı kapılar olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴ İbnu'l-Fakîh'in kullandığı bu ifade ile İranlıların dukali dedikleri çift kanatlı, arkadan sürgü ile kapatılabilen kapıları kasdettiğini tahmin etmekteyiz.

Şehrin inşası için 43.000.000 dirhem tutarındaki beş yıllık Irak haracını buraya harcayan Haccâc'ın Vâsıt'ı iki yıl gibi kısa bir sürede iskân edilebilecek hâle getirdiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁵

97 Bkz. el-Vâsıtî, s. 38; Âdil Necm, s. 598. Yâkût ise şehrin iki surunun değil de bir sur ve bu suru kuşatan iki hendeğin olduğu kanaatindedir. Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

98 Yakubî, *Buldân*, s. 101

99 Dineverî bu sürenin altı, Zehebî on, Philip Hitti ise on bir ay olduğu kanaatindedir. Bkz. Dineverî, 370; ez-Zehebî, *Siyer A'lam en-Nubela*, tahk.: Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed Beyrut 1984-1988, c. IV, s. 57; Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1997, c. II, s. 445

100 el-Vâsıtî, s. 38

101 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IV, s. 57

102 Bu kapı, adını Muhammed b. Halid tarafından Haccâc'a gönderen filden almıştır. Fil gemi ile getirilmiş, adı geçen kapıdan şehre sokulunca, söz konusu giriş, bu isimle anılır olmuştur. Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 265

103 Muaddîdî, s. 190

104 İbnu'l-Fakîh, s. 265

105 İbnu'l-Fakîh ve Yâkût'un belirttiğine göre; Haccâc saray, cami, iki hendek ve sur için 43.000.000 dirhem harcamış, Divau'l-harac katibi olan Salih'in, halife Abdulmelik'in bu parayı fazla bulacağı şeklindeki uyarısı üzerine, paranın 34.000.000 dirheminin savaş gider-

5. Vâsıt'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Şehir hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra şimdi de buraya bağlı olan yerleşim birimleri üzerinde duralım. Vâsıt'a bağlı yerleşim birimleri derken şehrin çevresinde yer alan köy ve kasabaları kasdettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bu köy ve kasabalar ile ilgili en geniş bilgiler Makdisî tarafından aktarılmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre; Vâsıt'a bağlı yerleşim birimleri şunlardır: Femu's-Silh, Demerkân, Kurakale, Siyâde, Bâzibîn, es-Sikr, et-Tîb, Kurkûb, Karyetu'r-Remle, Nehru Tirî, Lehbân ve Besâmiye,¹⁰⁶ Yine Makdisî bu yerleşim birimlerinin küçük olduğunu bunlar içerisinde en mamur olanlarının et-Tîb ile Karkûb olduklarını söylemektedir.¹⁰⁷ Kazvinî, Vâsıt dolaylarında Femu'd-Dubeyl adında bir köyden bahsederken,¹⁰⁸ Zehebî ise Habul adında bir köyün adını vermektedir.¹⁰⁹

6. Vâsıt'ın İlk Sakinleri

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi Vâsıt bir garnizon kent olarak kurulduğu için buraya ilk etapta sadece Arap kökenli, hatta Suriyeli askerler ve bunların aileleri ile Türk kökenli askerler yerleştirilmişti. Daha sonraki dönemlerde sivillerin de iskanına müsaade edilmiştir. Vâsıt, henüz kurulduğu ilk yıllarda yörenin en büyük cazibe merkezi olmuş, başta Kûfe ve Basra olmak üzere bir çok kentten önemli oranda göç almıştır. Bağdat'ın kuruluşu ile beraber bu şehre de büyük bir göç vermiştir.¹¹⁰

Vâsıt'ın nüfusunu üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

a. Araplar

aa. Suriyeliler

Kent sakinlerinin en önemli kitlesini Suriye kökenli askerler oluşturmaktaydı. Bunların kaç bin kişi oldukları tam olarak belli olmamakla birlikte, Haccâc'ın Abdurrahman b. el-Eş'as ile yürüttüğü savaşta, kendisini desteklemek amacıyla Suriye'den gönderilen askerlerin büyük bir kısmının buraya yerleştirildiği bilinmektedir. Aynı zamanda Haccâc'ın korumasını da üstlenmiş olan bu insanlar, camide onun arkasındaki saflarda durarak namaz kılmaktaydılar.¹¹¹ Keza büyük bir ihtimal ile Daru'l-İmâre'nin hemen çevresinde ikamet etmekteydiler.

leri için, geri kalan 9.000.000 dirhemini Vâsıt'ın inşası için harcandığını söylemiştir. Bkz. İbnü'l-Fakîh, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

106 Bkz. Makdisî, s. 104

107 Bkz. Makdisî, s. 106

108 Bkz. Kazvinî, s. 431

109 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 365

110 Kazvinî, s. 453

111 el-Vâsıtî, s. 39

ab. Kûfe ve Basralılar

Vâsıt'a yerleşen Arapların ikinci önemli kitlesini ise Kûfeliler ile Basralılar oluşturmaktaydı. Emevî taraftarı askerî unsurlar olduğu anlaşılan bu insanların kaç kişi oldukları ve şehrin neresinde oturdukları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. el-Vâsıtî'nin "Haccâc Vâsıt'ı kurunca buraya Kûfe'nin ileri gelenlerini yerleştirdi ve kendilerine maksurenin sağında, Basralılara ise solunda namaz kılmalarını emretti,"¹¹² şeklindeki ifadelerden hareketle, Kûfelilerin Daru'l-İmare'nin sağ tarafına, Basralıların ise sol tarafına yerleştirilmiş oldukları varsayılabilir.

Vâsıt'ın Abbasiler döneminde İslâm âleminin önemli ilim ve irfan merkezi haline gelmesinde yukarıda anılan Kûfe ve Basralıların ciddi katkılarının olduğu kabul edilmektedir.

b. Türkler

Şehre Haccâc tarafından yerleştirilmiş olan tek gayr-i Arap unsur Türklerdir. Ubeydullah b. Ziyad'ın, Buhara seferi esnasında, beraberinde getirdiği ve Basra'ya yerleştirmiş olduğu bu insanlar,¹¹³ Taberî'ye göre, 2000, Narşahî'ye göre ise 4000 kişi idiler.¹¹⁴ Ubeydullah'ın bunları muhafız birliğini takviye için getirdiği tahmin edilmektedir.¹¹⁵ Basra'da buldukları süre zarfında şehirde patlak veren hadiselerde veya devlete karşı baş gösteren isyanlarda yer almamış olmaları Haccâc'ın güvenini kazanmalarını sağlamış ve Vâsıt'a yerleştirmelerinde etkili olmuştur.

Kaynaklarımızda bu Türk kitle hakkında teferruatlı bilgilere rastlanmamaktadır. Ne iş yaptıkları, şehrin neresinde ikamet ettikleri, şehrin ekonomik ve sosyal hayatındaki yerlerini maalesef bilmiyoruz. Ancak daha sonraki dönemlerde Türkler arasında bazı ilim adamlarının yetişmiş olması, şehrin kültür hayatında etkili olduklarını göstermektedir.

Belazurî kendi yaşadığı dönemde Haccâc tarafından Vâsıt'a yerleştirilmiş olan Türklerin soyundan gelen önemli bir topluluğun burada yaşadığını söylemekte ve İbn Markulî olarak şöhret kazanmış olan Hâlid eş-Şâtır'ın da bunlardan biri olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Vâsıt'a yerleşmiş olan bu Türklerin izole bir hayat sürmedikleri, yöredeki diğer Türk gurupları ile de irtibat içinde oldukları anlaşılmaktadır. Dahası bu insanların Buhara ile

112 el-Vâsıtî, s. 39

113 Belazurî, *Futûh*, s. 545

114 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998, 118. Zekeriyâ Kitapçı ise buraya 25-30 bin arasında Türk'ün yerleştirdiğini, hatta sadece şehre değil Sevâd arazisinde de bunlardan oluşan onlarca köyün kurulduğunu kaynak vermeden söylemektedir. Ancak biz Vâsıt'a yerleştirilmiş olan Türklerin onbinler düzeyinde oldukları ile ilgili bir veriye ulaşamadığımız gibi Sevâd'a Türklerin iskan ettirildiklerine dair bir habere de rastlayamadık. Bkz. Zekeriyâ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler; İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabileri*, Konya 1997, ss. 179, 181.

115 Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 72

116 Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 545

ilişkilerini sürdürdükleri ve anavatanlarının İslâmlaşmasında önemli roller üstlenmiş oldukları da tahmin edilmektedir.¹¹⁷ Zehebî'nin Buhara Tüklerinden biri olan Kûfeli ünlü muhaddis Şureyk hakkında verdiği bilgilerden bunların izole bir hayat sürmedikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim Zehebî onun Vâsıt'a gelip gittiğini ve burada hadis dersleri verdiğini özellikle vurgulamaktadır.¹¹⁸ Muhtemelen kendisinden ders alanların önemli bir kısmı da Türk kökenli kimseler idi. Vâsıtlı Türk bilginlerden bir diğeri ise ünlü muhaddis ve fakih Yezid b. Harun (ö.206)'dur. Ahmed b. Hanbel'in de hocası olan Yezid, döneminin en büyük fakih ve muhaddislerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zehebî onun daha sonra Bağdat'a yerleştiğini ve binlerce talebe yetiştirdiğini söylerken, Yahya b. Ebî Talip de hocası olan Yezid'in ders halkasında binlerce insanın okuduğunu ilave etmektedir.¹¹⁹

c.Sevâd'ın Yerlileri

Haccâc döneminde Sevâd yerlilerinin Vâsıt'a yerleşmelerine müsaa-de edilmediğini yukarıda belirtmiştik. Kaynaklarımızın ifadesine göre bu dönemde Sevâd yerlilerinden Vâsıt'ta işi olanlar sabah gelip akşam çıkmak zorunda idiler.¹²⁰ Hatta şehrin kapılarında nöbetçiler bulunmakta, söz konusu kitlenin giriş çıkışlarını kontrol etmekte,¹²¹ şehre girip çıkanların belli olması için, ellerine mühür vurmaktaydılar.¹²² el-Vâsıtî, Haccâc tarafından uygulanmakta olan bu sistemin Emevilerin sonuna kadar devam ettiğini, Sevâd sakinlerinin ancak Abbasiler döneminde buraya yerleşebildiklerini söylüyorsa da¹²³ İbn Fakîh ve benzeri tarihçi ve coğrafyacıların da ortaya koyduğu gibi Haccâc'ın ölümünden hemen sonra Sevâdlıların buraya yerleşmeye başladıkları bilinmektedir.¹²⁴

Sevâd yerlilerinin büyük bir kısmı yahudî, hristiyan ve mecusîlerden oluşuyordu.¹²⁵ Bu kitlelerin müslümanlar ile bir arada yaşamasıyla Vâsıt, farklı din mensuplarının bir arada barış ve huzur içerisinde hayatlarını sürdürdükleri bir şehir haline geldi. Şehirde hakim unsur olan müslümanlar ile

117 Kurt, s. 231

118 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 203

119 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, ss. 358-362

120 İbn Fakîh konu ile ilgili şu hadiseyi aktarmaktadır: "Aramîlerden biri Haccâc'ın mutfağında çalışıyor, onun sevdiği yemekleri yapıyordu. Haccâc Aramîleri Vâsıt'tan çıkarınca, çok sevdiği bu yemek çeşitlerini de kaybetti. Bunun sebebini sorduğunda durumu kendisine bildirdiler. Bir adam gönderip bu şahıstan yemek yapmayı öğrenmesini istedi. Ancak aynı tadı yakalayamadı. Bunun üzerine aşçının sabah gelip, akşam şehirden çıkmasını emretti. Aşçı her gün yemek kapları ile gelir, yemeği pişirir, akşam da şehri terkederdi." Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 266

121 el-Vâsıtî, s. 41

122 Bkz. İbn Abdirabbih, c. V, ss. 29-30

123 el-Vâsıtî, s. 41

124 İbnu'l-Fakîh, s. 266; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 403

125 Bkz. Muaddîdî, s. 181

farklı din mensupları arasında hiçbir çatışma yaşanmadan, gayet dostane ve de medenî ilişkilerin geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zehebî'nin açıkça ortaya koyduğu gibi Vâsıtlı ünlü Muhaddis Mansur ez-Zazân'ın cenaze törenine Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler, Müslümanlar ile birlikte katılmışlar, onlarla beraber göz yaşı dökmüşlerdir.¹²⁶

Haccâc'ın Ârâmîlerin yani, Vâsıt'ın inşa edildiği Sevâd bölgesi yerlilerinin neden şehre yerleşmelerine müsaade etmediği sorusuna gelince bunun birden fazla sebebi bulunmaktadır.

1.Haccâc askerî bir kent kurmaya çalıştığı için buraya sivillerden ziyade asker kökenli kimselerin yerleşmesi taraftarı idi.

2.Sevâd yerlileri tarım ile uğraşıyorlardı. Haccâc, uygulamakta olduğu tarım politikası gereği, bu çiftçilerin şehre yerleşmelerini istemiyordu. Irak idaresinin en önemli geliri bu arazilerden elde edilen haraç girdileri idi. Haraç, topraktan değil üründen alındığı için çiftçiliği bırakıp şehre yerleşen şahıslar devletin önemli bir gelir kaynağından mahrum olmasına sebep oluyordu. Zaten Haccâc, Vâsıt'tan önce de aynı gerekçeler ile Kûfe ve Basra gibi şehirlere yerleşen Sevâd kökenli çiftçileri çıkarmış, köylerinde zorunlu ikamete tabi tutmuştu.

3.Yukarıda belirttiğimiz gibi Vâsıt, Kesker'in tam karşısında yani Dicle'nin batı yakasında kurulmuştu. Haccâc, Kesker'in nimetlerinden yararlanmak için iki şehri birbirine bağlayan bir köprü inşa etmiş olmasına rağmen şehirlerin bütünleşmesini istemiyordu. Bunun için de Keskerlilerin şehre yerleşmelerine engel olmaya çalışıyordu. Böylece askerî kentin özelliklerini korumaya gayret ediyordu.

Haccâc'ın tamamen askerî bir kent olarak kalması için gayret ettiği Vâsıt, onun ölümünden kısa bir süre sonra Sevâd kökenli siviller ile doldu. Abbasiler döneminde Kesker ile bütünleşerek tek bir şehir haline geldi. Doğu yakasına Medinetu's-Şarkiyye, batı yakasına ise Medinetu'l-Garbiyye denildi.¹²⁷ Batı tarafına yerleşen diğer din mensupları için kilise ve havralar inşa edildiği gibi Doğu tarafına yerleşen müslümanlar da burada camii ve medrese inşa ettiler.¹²⁸ Buna rağmen batı Vâsıt'ın kahir ekserisini müslüman Araplar, doğu Vâsıt'ın çoğunluğunu Farslar ve Ârâmîler oluşturmaktaydı.

7. Vâsıt Kuruluşu ve Sakinleri ile İlgili Apokrif Rivayetler

İslâm tarihi kaynaklarında apokrif rivayetler önemli bir yekun tutmaktadır. Bir kabileyi, boyu, kahramanı, milleti hatta ümmeti veya mezhebi hedef alan bu kabil rivayetler, siyasî hadiselerde taraf olan kişilerce üretilmişlerdir. İdeolojik duruşa sahip olan bu insanlar kutsal metinlerden

126 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 442

127 Bkz. Muaddîdî, s. 181

128 Âdil Necm Doğu Vâsıt'taki ilk caminin hicri 261 yılında kurulduğunu söylemektedir. Bkz. Âdil Necm, s. 599

destek alarak ve kutsalın dili ile konuşarak meşruiyet ve hak kazanma gereği hissetmişlerdir. Bu kesimler kutsal metinlerin zaman zaman lafzî anlamlarına sarılarak, kimi zaman da kendi duruşları ile çelişen nasları tevil ederek kendilerini haklı, karşıtlarını haksız duruma sokma gayreti içerisinde olmuşlardır. Dahası kendilerini haklı çıkarmak için peygamber'in hatta Yüce Allah'ın dili ile konuşmaktan, kendilerini göklere çıkarmaktan, karşıtlarını ise yerin dibine batırmaktan çekinmemişlerdir. Vâsıt ile ilgili oluşmuş olan apokrif edebiyat bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bir taraftan Haccâc'ın taraftarları, büyük ihtimalle de Vâsıtlılar, İslâm tarihinin en acımasız yöneticilerinden biri olan Haccâc tarafından kurulmuş olan bu şehirle ilgili olumsuz kanaatleri yıkmaya çalışırken, diğer taraftan Sevâd'ın yerlileri olan zengin ve müreffeh Ârâmîleri karalamak için Hz. Peygamber'e, kutsal kitaplara veya hristiyan ve müslüman din bilginlerine akla ve mantığa sığmayan rivayetler isnat etmişlerdir. Şimdi bu rivayetlere kısaca bakalım:

Vâsıt'ın kurulduğu yerin Kudüs'ten bir parça ve dolayısıyla kutsal bir belde olduğunun iddia edildiği aşağıdaki rivayet bunlardan biridir.

Avâne b. el-Hakem'in Avâne el-Kelbî'den o da babasından aktararak diyor ki :

"Haccâc bir şehir inşa etmek için yer ararken ben de onun yanındaydım. Merkebe binmiş bir rahip gördük. Merkebi pisledi. Rahip indi. Merkebin pisliğini elbisesi ile topladı. Haccâc rahibi çağırdı ve nedir bu yaptığın diye sordu. Rahip 'biz kutsal kitabımızda şunu gördük. Tufan koptuğu zaman mukaddes topraklardan bir parça kopmuş ve buraya düşmüştür. İşte o toprak burasıdır. Eşeğimin pisliğinin burada olmasını uygun görmedim' Bunun üzerine Haccâc arkadaşlarına atlarından inmelerini ve buraya şehrinin inşa edilmesini emretmiştir."¹²⁹ el-Vâsıtî bu rivayeti aktardıktan sonra, Amr b. Avd ile Ahmed b. Beşir el-Emevî'yi de dayanak yaparak, rivayetin doğru olduğunu belirtmektedir.

Bir başka rivayette ise Yüce Allah dahi istismar edilerek, Vâsıt'ın kurulmuş olduğu yere vahyedildiği iddia edilmek suretiyle değeri yükseltmek istenmiştir.

129 Bkz. el-Vâsıtî, s. 32. Bu rivayetin bir benzeri de İbnu'l-Cevzî, İbnu'l-Esîr ve Himyerî tarafından aktarılmaktadır. Onların bildirdiğine göre; Haccâc Vâsıt'ı kurmaya karar verince, şehri inşa edeceği mekanı tespit etmek için harekete geçer. Vâsıt'ın kurulacağı yere kadar gelir. Burada bir rahibin bir yerden eliyle toprak kazdığını ve bunu yanı başındaki Dicle Nehrine döktüğünü görür. Sebepini sorduğunda ise şu cevabı alır: "*Kitabımızda yer yüzünde Allah'ı tevhid eden bir insan bulunduğu sürece burada Allah'ın adının anılacağı bir mescidin bulunacağını okuyoruz*". Bunu duyan Haccâc, mescidi rahibin işaret ettiği yerde inşa eder.[İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, c. IV, s. 388; İbnu'l-Esîr, c. IV, s. 445. Bu hikaye ufak değişikliklerle Himyerî tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. Himyerî, s. 599] Rahibin toprağı Dicle'ye neden döktüğü ile ilgili boşluk Taberî ve İbn Kesîr tarafından doldurulmaktadır. Onların anlattığına göre; "Haccâc eşeği üzerinde Dicle nehrini aşip gelmekte olan bir rahip görür, bu rahip Vâsıt şehrinin kurulacağı yere geldiğinde eşeği durur ve def-i hacet eder, rahip iner ve pislenen yeri kazarak Dicle nehrine atar. Haccâc 'bu rahibi bana getirin' der. Rahibi getirdiklerinde ona neden böyle yaptığını sorar. Rahip 'kutsal kitaplarında, yer yüzünde Allah'a inanan bir kimse bulunduğu sürece burada bir mescidin var olacağını gördüklerini söyler. Bunu duyan Haccâc orada Vâsıt şehri kurmaya karar verir, rahibin gösterdiği yere bir mescit inşa eder." Bkz. Taberî, c. VII, ss. 281-282; İbn Kesîr, c. IX, s. 87

Muharrib b. Disâr anlatıyor:

"Buhtu'n-Nasr, Beytu'l-Makdis'i yıkınca yeryüzünün tamamı ağladı. En çok ağlayan da Kesker idi. Yüce Allah Kesker'e vahyetti. 'Sende öyle bir mescit inşa edeceğim ki orada beni zikreden çok olacaktır.' Bu mescidin Vâsıt mescidi olduğu zikredilmektedir."¹³⁰

Avâne b. el-Hakem rivayetinde olduğu gibi, İslâm tarih yazıcılığında başta Bahira hadisesi olmak üzere bir çok apokrif gaybî haberde rahiplerin kullanıldığı görülmektedir. Bu haberler, rahiplerin kutsal metinlere dayanarak hemen hemen her şeyi bildikleri kanaatinin o dönemlerde önemli bir kitle tarafında benimsenmiş olduğunu göstermektedir. Rahiplere böyle bir payenin verilmiş olmasının iki temel sebebi bulunmaktadır: Ümmi bir toplum olan Müslüman Araplar, ehl-i kitap ile karşılaşınca onların kendilerinden daha çok şey bildiklerini gördüler ve bu bilgi birikimlerine hayran kaldılar. Onların "ehl-i necât" olduklarını kabul etmemekle beraber birikimlerinden yararlandılar, ancak kimi kötü niyetli kimseler bu birikimi abartarak kötüye kullandı. Aynı şeyler bazen fırsatçı rahipler tarafından da yapıldı.

Yukarıdaki iki rivayetin dayandırıldığı ravilerin de iyi seçildiği anlaşılmaktadır. Zira bu ravilerin ilki Kûfe'nin ünlü fakih ve muhaddislerinden Muhârib b. Disâr (ö.108/726) iken, diğeri de Kûfe'nin ünlü tarihçisi Avâne b. el-Hakem (ö.147/764)'dir. Adı geçen ravilerin ölüm tarihlerini esas aldığımızda haberlerin Abbasîler dönemine ait oldukları ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen Abbasîlerin erken döneminde Emevîlere yönelik olarak gelişen eleştirilerin bir kısmında Vâsıt da bulunmuştur. Bu apokrif haberlerle söz konusu iddialara cevap mahiyetinde hazırlanmıştır.

Siyer kitaplarında Hz. Peygamberin doğumu esnasında gerçekleştiği iddia edilen harikuladeliğin Vâsıtlı ravileri de etkilediği ve bu şehir ile Hz. Peygamberin doğumu arasında bağ kurmalarına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Mesela el-Vâsıtî diyor ki

"Vâsıt'ın hemen yanı başında kurulduğu Dicle'nin asıl yatağı burası değildir. Dicle Hz. Peygamber'in doğduğu gün yön değiştirerek bu mecradan akmaya başlamıştır." el-Vâsıtî, bu haberin bir benzerinin Salih b. Süleyman ile Ebû Hukeym'den de rivayet edildiğini söylemektedir.¹³¹

Ârâmîlerin Vâsıt'a yerleşmelerine müsaade etmeyen Haccâc'ı temize çıkarmak için ilahî bir kılıf bulunmaya çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık bir asır sonra kurulmuş olan Vâsıt ile ilgili söylenenler bunun en çarpıcı örneğidir. Bu kabil rivayetlerde evrensel bir peygamber yerine sanki Arap milliyetçisi her peygamber imajı ortaya çıkmaktadır. Bu ise oldukça tehlikeli bir durum doğurur. Buna dair birkaç örnek verirsek konu daha iyi anlaşılabilir:

İbn Fakîh anlatıyor;

"Peygamber şöyle buyurdu: 'Kureyş'e buğz etmeyiniz. Araplara sövmeyiniz. Mevaliyi zelil etmeyiniz. Ârâmîler ile beraber oturmayınız. Zira onlar

130 Bkz. el-Vâsıtî, s. 31

131 Bkz. el-Vâsıtî, s. 33

dinin afeti, peygamberlerin katilleridirler. Bunlar şehirlere yerleşip ev inşa ettikleri ve Arapça konuşup Kur'an öğrendiklerinde, hile ve tuzaklarla insanlara hakim olurlar. Bu durum da İslâm'ın yüceliğini bitirir.¹³² "Ârâmîler, dinde bilgi sahibi olup Arapça konuştuklarında ve Kur'an öğrendiklerinde onlardan kaçınız. Çünkü onlar riba ve rüşvet yiyorlar, hile yapıyorlar. Onların İslâm'dan nasibi yoktur."¹³³

Bir başka haberde de şöyle denilmektedir:

"Rivayet edildiğine göre; Ebû Hureyre bir arkadaşına, bir gün demiş ki 'Ben seni çok seviyorum. Ama nerele olduğunu bilmiyorum' Adam Sevâdî olduğunu söyleyince, Ebû Hureyre "Benden uzak dur. Resulullah'ın şöyle dediğini duydum. 'Sevâdîlar peygamberin katilleri ve dinin afetleri, her çağda zalimlerin yardımcıları, riba yiyiciler ve heva ehlidirler."¹³⁴

Rivayette geçen "Her çağda zalimlerin yardımcılarıdır" ifadesi ile muhtemelen Sevâd yerlilerinin Abdurrahman b. el-Eş'as'a verdikleri destek kastedilmektedir.

Hz. Ömer Resulullah'ın şöyle buyurduğunu aktarmaktadır.

"Şu üç grup, insanların en şerlileridir: Şeytan er-Recim, Kızgınlığını ve zulmünü gizleyen imam, Araplaşan Ârâmî."¹³⁵

Hz. Peygamber'e söylettirilen bu uydurma rivayetler ile de yetinmeyen raviler, Ârâmîler ile birlikte oturmamak için farklı gerekçeler de bulmuşlardır. Bu gerekçelerin kuşkusuz en vahimi Ârâmîlerin soyu ile ilgili olanlardır. Burada dinî duyarlılığın tamamen yok olduğu, Allah korkusunun ortadan kalktığı ve İslâm'ın sarîh beyanları ile çelişmekten çekinilmediği görülmektedir.

İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir:

Şeytan İnsan olmuş olsaydı, Arâmî olurdu.¹³⁶ İbnu'l-Fakîh bu rivayetin bir benzerini de Avn b. Abdullah'tan nakletmektedir. Avn'ın rivayetinin devamında "çünkü onlar emrettiklerinde insanların en kibirlileri, sindirildiklerinde en zelilleri olurlar" ifadesi yer almaktadır.¹³⁷ Yine İbnu'l-Fakîh'in aktardığı bir rivayette İblis ile bir domuz cinsi münasebette bulundurulmuş, doğan çocuğun da Ârâmîlerin babası olduğu söylenmiştir. Gerekçe olarak da Arâmîlerin sığağa ve soğuğa dayanıklı oldukları iddia edilmiştir.¹³⁸ Said b. Müseyyeb anlatıyor: Ârâmîler şeytanın evlatlarıdır.

132 İbnu'l-Fakîh, s. 270

133 İbnu'l-Fakîh, s. 270

134 Bkz. İbnu'l-Fakîh, ss. 269-270

135 İbnu'l-Fakîh, s. 270

136 İbnu'l-Fakîh, s. 277

137 İbnu'l-Fakîh, s. 270

138 İbnu'l-Fakîh, s. 270. Ünlü müfessir Mukatil b. Süleyman'a dayandırılan bir haberde şöyle denilmektedir: "Ârâmîler, Şenas b. İblis'in soyundan gelmektedirler. Şenas, Hz. Âdem'e ait Verse adında bir keçiyi nikahladı. Bir oğlu doğdu. Buna da Nebât adını verdi." Bkz. İbnu'l-Fakîh, ss. 269-271;

Hiz. Ömer'e dayandırılmış olan haberlerden birinde Hiz. Peygamber'e Ârâmîlerin cennete giremeyeceğinin söylettirilmiş olması ideolojik duruşun vardiğı noktayı gayet güzel ortaya koymaktadır.

Hiz. Ömer'den rivayet edilmiştir: "Hiz. Peygamber buyurdu ki. "Ârâmîler cennete giremeyecektir".¹³⁹

Haccâc'ı sevenler kendisi ve icraatları hakkında olumlu haberler uydururlarken, ona muhalif olanlar da olumsuz haberler uydurmuşlardır. Simak b. Harb (ö.123/741)'a dayandırılan aşağıdaki haber oldukça entere-sandır.

Simak b. Harb diyor ki: "Haccâc beni Badurya bölgesine vali olarak atadı. Günlerden bir gün ben ve arkadaşım Dicle kenarında iken nehrin diğer tarafında ata binmiş olan bir adam beni, adım ve babamın adı ile çağırdı. Dedim ki, ne istiyorsun? 'Burada 70.000 kişi mazlum olarak öldürülecek-tir' dedi ve bunu üç kere tekrar etti. Sonra atını Dicle'ye sürdü ve suda kayboldu. Ertesi yıl kadı beni buraya gönderdiğinde yine ata binmiş bir adam gördüm. Aynı şeyleri söyledi ve aynı yerde kayboldu."¹⁴⁰

Sonuç olarak Hicri 83 yılında Haccâc b. Yusuf tarafından Basra ile Kûfe arasında kurulmuş olan Vâsıt, adını da buradan almaktadır. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as hadisesinde Irak'ın eş idarî merkezî olan Kûfe ve Basra'nın onu desteklemiş olması yeni bir idari merkezin kurulmasına sebep olmuştur. Merkezindeki mescit, daru'l-imâre ve meydan ile tipik bir İslâm kenti olan Vâsıt, bu merkezi unsurların etrafında bir daire şeklinde inşa edilmiştir. İç içe iki suru bulunan Vâsıt, iç içe üç suru bulunan Bağdat'ın önemli örneklerinden biridir. Vâsıt'ın ilk sakinleri ise Araplar ve Türklerden oluşmaktaydı. Buraya yerleştirilen Türklerin Orta Asya'nın İslâmlaşma sürecinde etkili olmuş olabilecekleri tahmin edilmektedir. Şehre daha sonra, kurulduğu bölgenin yerlileri olan Ârâmîler yerleşmiştir. Çoğunluğunu gayr-i müslimlerin oluşturduğu bu insanlar ile müslüman kitle arasında gayet medenî ilişkilerin geliştiğı anlaşılmaktadır. Şehrin Haccâc gibi daha çok olumsuz yönleri ile dikkat çeken bir idareci tarafından kurulmuş olması, hakkında bir çok uydurma rivayetin doğmasına sebep olmuştur.

Özet

Vâsıt İslam tarihinde önemli misyonlar yüklenmiş bir kent olup Emevilerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf es-Sekafî tarafından Irak'ta, bu günkü Kut-Amâra'ya yakın bir yerde kurulmuştur. Kurulduğu dönemden itibaren Irak'ın idarî merkezliğini de yapmış olan bu şehir, tipik bir İslam kentidir. Merkezinde mescit, daru'l-imâre ve pazar bulunmaktadır. Buraya kuruluş döneminde sadece Suriye, Kûfe ve Basralı askerler ile Buharalı Türkler yerleştirilmiştir. Emevilerin son dönemi ile Abbasîlerin erken döneminde buraya farklı dinlere mensup olan Arâmîlerin de yerleşmelerine izin verilmiştir. Farklı duruşlara

139 İbnu'l-Fakîh, s. 270

140 Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 262; Kazvinî, s. 478

sahip olan Vâsıt sakinlerinin gayet medenî ilişkileri olmuş, aralarında hiçbir çatışma yaşanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Âdil Necm "el-Muduni'l-İslâmiyye fi Karni'l-Evveli'l-Hicri", *Âdâbu'r-Rafidîn*, Musul 1981, c.XIII,
- Askerî, Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl (ö.395/1005), *Kitâbu'l-Evâil*, Beyrut 1987
- el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz, *Mu'cem ma İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, tahk.: Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983
- Belazurî, Futûhu'l-Buldân, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987
- _____, *Kitâbu Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996
- Benjamin of Tudele, *Rihletu Bünyamin*, İbranice'den Arapça'ya çev.: Azra Haddad, Bağdat 1346/1945.
- Beşir Yusuf Fransis, "el-Mezâhiru'l-Fenniyye fi Avâsimi'l-İraki'l-İslâmiyyeti'l-Kadîme alâ Dav'i'l-İstikşâfâti'l-Hadise", *Sumer*, Bağdat 1948, c. IV sayı:1.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed (ö.310/922), *Kitabu'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, tahk.: Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyarî, Abdulhafız Şelebî, Mısır 1980
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö.282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, tahk.: Abdulmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960
- Ebû'l-Ferec İsfahanî (ö.356/966), *el-Eğânî*, I-XXIV, tahk.: Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995.
- Halife b. Hayyat, Ebû Amr, (ö.240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993
- Himyerî, Muhammed b. Abdulmün'im (ö.749/1348), *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberri'l-Aktâr*, tahk.: İhsân Abbâs, Beyrut 1980.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (ö.327/939), *İkdu'l-Ferid*, I-VII, tahk.: Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun, Kahire 1968.
- İbn Havkal (ö.367/977), *Suretu'l-Arz*, Beyrut, ts.
- İbnu'l- İbrî, Grigorius el-Malatî (Ebû'l-Ferec) (ö.1286), *Tarihu Muhtasar ed-Duvel*, Beyrut 1958.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö.276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363.
- _____, *el-Mearif*, tahk.: Servet Ukkâş, Mısır 1992
- _____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, tahk.: Ahmed Zeki el-Adevî, Kahire 1930, III, 250
- İbn Sa'd, Muhammed (ö.230), *Tabakâtü'l- Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1957.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995.
- _____, *Sifatu's-Safve*, I-IV, thk. Mahmud Fâhûrî, Beyrut 1979

- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.630/1232), *el Kâmil fi't-Târih*, çev.: Ahmet Ağırakça, I-XII, İstanbul 1991.
- İbnu'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö.289/902), *Kitabu'l-Buldân*, tahk.: Yusuf el-Havî, Beyrut 1996
- Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Measiru'l-Înâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, I-III, thk. Abdussetar Ahmed Ferâc, Beyrut, ts.
- Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (ö.682/1283), *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, ts.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.
- Lawrence I. Conrad, "Wasit", *Dictionary of the Middle Ages*, edit.: Joseph R. Strayerl, New York 1989.
- M.Stcek, "Vâsit", *İA*, İstanbul 1993, c. XIII, ss.222-226
- M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- Makdisî, İbnu'l-Beşârî (ö.375/985), *Ahsenu't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, tahk.: Muhammed Mahzum, Beyrut 1987
- Massignon, L., *Hitatu'l-Kûfe ve Şerhu Haritâtuhâ*, Arapça'ya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk.: Kamil Süleyman el-Cebburî, Necef 1979.
- Mesudî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali (ö.346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut 1981.
- _____, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l Cevher*, I-IV, Kum 1984.
- Muhammed b. Abdullah eş-Şiblî ed-Dimeşkî (ö.796/1393), *Mehâsinu'l-Vesâil fi Ma'rifeti'l-Evâil*, tahk.: Muhammed Altuncu, Beyrut 1992.
- Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (ö.285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb ve'n-Nahv ve't-Tasrif*, I-IV, tahk.: Muhammed Ahmad ed-Dalî, Beyrut 1993.
- R. Darley-Doran, "Wâsit", *The Encyclopedia of İslâm*, (new edition), Leiden 2001.
- Selman el-Muaddidî, "Hitatu Medineti Vâsit fi Asri'l-Abbasi", *Sumer*, Bağdat 1978, c. XXXIV, sayı: 1-2.
- Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer A'lam en-Nubela*, tahk.: Şuayb el-Arnayud-Hüseyn el-Esed, I-XXIII, Beyrut 1984-1988.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b Cerir (ö.310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987.
- el-Vâsitî, Bahşel Eslem b. Sehl er-Rezzâz, *Tarihu Vâsit*, tahk.: Korkis Avvâd, Beyrut 1986.
- Veki', Muhammed b. 7Halef b. Hayyân (ö.306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut, ts.
- Yafu'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman (ö.768), *Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yakzân*, I-IV, Kahire 1993.
- Yakubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vâzih (ö.294/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Zekeriya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler; İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabileri*, Konya 1997.
- Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/870), *el-Ahbâru'l-Muveffekiyyât*, tahk.: Samî Mekkî, Bağdat 1972.